

פרק שביעי – מבני הציבור וצרכי הציבור

החשמל לארץ-ישראל בזמן ההוא, כי הביאו קו חשמל ממגד, עם משאבה צנטריפוגלית קטנה, שהיתה שואבת יומם ולילה, עד שהתקבלה המשאבה שהזמינו הפרדסנים."

לאחר מכן נחפרה בהדרגה באר שנייה, שהונעה בחשמל ושתפוקתה היתה דלה. אחר כך נבנתה בריכה ליד בית שיפר שבה נאגרו המים שנשאבו בלילה. עם התרחבות הפרדסים והמשתלות – ובעיקר כשהעצים נקלטו וגדלו, ודרשו כמות מים גדלה והולכת – התברר כי בריכה בת שלוש מאות וחמישים סמ"ק אינה מספיקה. הפרדסנים בהדרגה נאלצו לקבוע "תור" לחלוקת מים-ההשקיה לפרדסים, ולפעמים היו ויכוחים מרים בין מזכיר הכפר, מרדכי רסיס, לבין צרכני המים. באחת הישיבות של ועד הכפר הוחלט לבנות בריכה חדשה, בעלת קיבול של אלף מ"ק. העבודה נמסרה לקבלן. את היסודות לבריכה יצק הקבלן בכוחות העבודה של פועלי הקבועים. ואולם לאחר שהותקנו התבניות – נדרש מספר רב של פועלים היות שעבודת היציקה אמורה היתה להתבצע בעזרת דליים; וזאת לדעת, כי באותה תקופה לא היו עדיין "מיקסרים", מערבלי הבטון המספקים אותו בכמויות עצומות.

מערבל מוטורי רגיל עמד לרשות הקבלן; המערבל הזה שופך את הבטון לתוך ארגז ברזל, שממנו הוא נשאב בדליים ועובר בשרשרת מיד ליד כשהפועלים עומדים על גבי מדרגות עץ שהוקמו לצורך זה מסביב לבריכה – הנראית בינתיים כבר כבריכה מעץ. הקבלן התקין מדרגות מלוחות עץ של שני צול, בכדי לתת לעומד עליהן תחושת יציבות; נוסף לכך יכול היה לסמוך על רגש האחוריות שפיעם כמעט בלב כל התושבים, ועל תשוקתם לבצע את העבודה ולא לאכזב. כל אלה נשאו פרי. המכונה טיטרה, הבטון נשפך לארגז הברזל – ומיד החלה השאיבה בדליים שנמסרו מיד ליד. יד אחת קיבלה דלי מלא ובשנייה הוחזר דלי ריק. ולעת ערב הושלמה עבודת היציקה עד לגג. יציקת הגג נעשתה לאחר פירוק תבניות הקירות מבפנים ומבחוץ.

כל פועלי המקום גוייסו למשימה זו, ושבוע ימים מיום תחילת העבודה עמדה על תילה בריכת מים בעלת קירות חלקים, כאילו טוּחוּ פניה, לצדה של הבריכה הקודמת; זו היתה אמנם גבוהה יותר, אולם ברדיוס קטן וקיבול קטן מזה של החדשה, שעמדה על בסיס רחב וכולה אומרת גאוון. מכאן ואילך לא נדרש עוד תור להשקאה. עד היום עומדות הבריכות ומשקיפות ממרום פסגתן על כפר הדר, פנינת חמד בעיני כל רואיה.

הבאר השלישית, ששפעה מים בתפוקה של מאתיים וחמישים מ"ק, היתה כרוכה בגילוי של "מעין": קידוח לתוך שכבת כורכר רוויית מים, שאפשר לשאוב ממנה בלי "פילטר". לאחר מכן נקדחה באר נוספת בקרבת מקום, גם היא "מעין" וגם היא מפיקה מאתיים וחמישים מ"ק מים לשעה.

צריך ראשון נבנה על ראש גבעה ואחריו צריפים נוספים, נרכשו סוסים להובלות ולחריש, והמקום התחיל לרחוש חיים. בשנים הראשונות כמעט שלא היו בתים של ממש; תורם של אלה הגיע רק שנים אחדות אחר כך. יתר על כן, מרבית המייסדים היו בעלי אמצעים מוגבלים. לאחר ההשקעה ברכישה הצליחו, במקרה הטוב, להתחיל בנטיעת הפרדס; בדרך כלל לא היה באפשרותם להינתק ממקורות הפרנסה הקודמים שבהם החזיקו, ואפילו להעתיק את מגוריהם ליישוב החדש לא יכלו. היה עליהם להמתין בסבלנות עד אשר הפרדסים יניבו פרי, ובינתיים להצטמצם ולחסוך את הכסף הדרוש לעיבוד הפרדסים.

בהדרגה לא היה עדיין חשמל, ולא היה גם כביש של ממש לרמתיים, היישוב הקרוב שבו פעלה כבר תחבורה ציבורית – של קואופרטיב "השרון".

פתרון לבעיית המים

בעיית המים – או, למעשה, בעיית היעדר המים – דרשה פתרון מיידי, שהרי ללא מים אין חיים. תחילה עמד לרשות המתישבים הראשונים רק מכל פח מגולוון בנפח של מ"ק אחד; הצורך להצטמצם אילץ את המתישבים הראשונים להשתמש במים במשורה, וכמובן – לתכנן חפירת באר וביניית בריכה מתקבלת-על-הדעת בהקדם האפשרי. היה מוסכם ש"המשימות המיידיות והדחופות ביותר הן הכשרת הקרקע לקראת נטיעת הפרדסים, הכנת משתלת ההדרים שהיתה אמורה לשרת את המשקים הנפרדים, והקמת מפעל מים משותף."

עם חלוף השנים נחפרו בארות אחדות. הראשונה שבהן נחפרה ב-1928 והונעה במנוע דיזל. "הבאר נתנה שבעים מ"ק מים לשעה, שנשאבו ממי התהום על ידי מכון דיזל 'דויטש' שהוזמן מקלן", כתב מונס מזורי, מן הראשונים והוותיקים, המשמר את זיכרונות הוותיקים עד היום; כשכתב לראשונה את הדברים השתמש במלים "ארבעה-עשר זרמי מים" לתיאור שבעים מטרים מעוקבים בשעה. "לפרדס 'גן יעקב' של שיפר, ולפרדסים הגדולים בגוש שמדרום להדר היה מכון מים על הירקון – וגם לו היה מנוע דיזל", מוסיף מונס, שעבד בפרדסים הללו והתניע אותם; "חברת 'אגנר' בגבול יפרי-לאביב היתה המרכיבה והמפקחת. זה היה דיזל של מאה וחמישים כוח סוס, עם התנעה על ידי מכל ענקי של אוויר דחוס. זה היה צליל עם הד, עם פליטות עשן. קשה לשכוח זאת. כשידיות ההתנעה ביד, ידעתי שלא יאכזב.

"המנוע האחר על כל מרכיביו נשרף על ידי פורעים ערבים שנשלחו על ידי מפקדיהם בהרים לעשות זאת", מוסיף מונס. "הפרדס נשאר בלי מים, אולם יש לציין לשבחה של חברת

פתח/חיים מטה והקשים בצה לרשם את האגודה צ"ק"ן
 ז"י פק/צת האגודות השתאפול, 1933
 הש"פ: אגודה צרכנית יצרנית שט/פית הבר ב"ז"
 פתאור: אגודה צרכנית-ישראלית

אנו מצרפים בזה את תקנון האגודה הא/צלות בשבן חתומות
 ז"י 7 ההקשים להיות פקל לק/א/פרציה צרכנית ב"ז",
 נחמנה על יציהן קישא וליתן בצהר אשמן של התקנון
 הוצרפת בצה:

שמות ההקשים: ככתבת: פתח/חיים:

1) מאיר קופר	בפר	א. ו/פר
2) פזשס יוסף	"	א. כסן
3) כהן אפרים	"	א. כסן
4) אואלג יצחק	"	א. כסן
5) אילזסקי טובה	"	א. כסן
6) נאמן יצחק	"	א. כסן
7) זינגר פנחס	"	א. כסן

ההנהלה הראשונה
 של הצרכניה.

שושנה בורלא
 המוכרת בצרכניה.

הצרכנייה

"האגודה היצרנית-צרכנית הדר" נקראה בפי כל בשם הצרכנייה. היה זה הגוף הדומיננטי במושבה, שאיגד את כל תושבי הדר. בהתחלה שימשה הצרכנייה רק לאספקת צרכי מכולת לתושבים, כפי שמרמז שמה; אך בשנים 1933-1934 עם הקמת הלולים הראשונים, סיפקה הצרכנייה גם מזון לבעלי החיים: תערובת לתרנגולות ולבהמות. הצרכנייה שימשה גם כמשווקת של התוצרת החקלאית של המשקים (מלבד פרי ההדר). ומאחר שכמעט לכל התושבים היה גם משק עזר ליד הבית (לול, גן-ירק), היו למעשה כל תושבי הדר מעורבים במידה זו או אחרת בפעילות הצרכנייה. מרכזיותה של הצרכנייה בחיי התושבים הלכה והתבססה ככל שהלך והתפתח ענף הלול. כ-90% מתושבי הדר היו בעלי לולים. במשך השנים הפך ענף הלול למוביל בפרנסת התושבים. עם קום המדינה סיפקה הדר חלק ניכר מצריכת הביצים בישראל. בתחילה שכנה הצרכנייה בצריף עץ במרכז המושבה. בשנות ה-40 בנו במקומו את מבנה האבן הקיים עד היום. בצמוד לצרכנייה בנו צריף ששימש להכנת התערובת לתרנגולות. בתחילה עירבבו את התערובת ידנית, בעזרת אתים, אחר כך מילאו בשקים והובילו את השקים עם סוס ועגלה למשקים. בשנות ה-40 בנו מבנה בטון, קנו מערבל חשמלי ועברו לשיטת עבודה מודרנית. במשך השנים בנו ממגורות לאיסוס גרעינים, מתקני שינוע ותפזורת. מחסן התערובת הפך למכון מודרני הקיים עד היום.

אריה מינקוביץ' ניהל את הצרכנייה כמעט מאז הקמתה – כאשר היה בחור צעיר – ועבד בה עשרות שנים, עד שפרש לגימלאות בשנות ה-80.

קרח וקופונים

הימים היו לאחר התמוטטות עסקיו של שיפר. נותרו רק החלקות שנמכרו על ידי הבנקים. הפרדסים האלה נקראו על שם הבעלים החדשים שרכשו אותם מהבנקים: היה פרדס גן-יעקב, פרדס יושפה, פרדס קצפרובסקי ואחרים. ציבור הפועלים בהדר הלך וגדל. לשכת העבודה ומזכירות ועד הפועלים במקום שכנו תחילה בצריף. המזכיר הראשון, חיים רוקח, היה איש נבון ורב פעלים. אחריו הגיע החבר צפריה, שביזמתו הוקמה הצרכנייה. זו שירתה את תושבי הדר במשך שנים רבות. אחרי צפריה שימש יעקב אלכסנדרוני כמזכיר מועצת הפועלים בהדר. בתקופתו החליפו את הצריף הישן ובנו במקומו את בית הפועלים החדש.

באותן שנים החל חיבור המושבה לחשמל ובבתי התושבים לא היו – כמובן – מקרים חשמליים. ואולם גם מקרר-קרח לא היו: המקרר היחיד, הראוי יותר לשם "ארגז קרח", היה בצרכנייה. על הקושי לשמור על המזון בשבת, שלא יתקלקל, התגברו בהדר בדרך מקורית. תמונת ילדות רחוקה מתארת דבורה ורדי (לבית מזאה). "כל משפחה הכינה חבילות מזון,

ותמורת מיל או שניים איחסנו את המזון מדי יום שישי במקרר שבצרכנייה. בשבת, בשעות שלפני הצהריים, היו נציגי המשפחות מתאספים על יד הצרכנייה כדי להוציא את התבשילים מן המקרר היחיד תמורת קופון. אנו, הילדים, תמיד חיכינו לשעה זו. זה היה חלק מהווי החיים המקומי.

אורזים

בצד עצי ההדר צמחו, בפרדסים הגדולים, גם בתי-האריזה הראשונים של כפר הדר. בתשעת בתי-האריזה שהקימו משפחות אהרונוביץ, אורבך, אשרי, זמוד'ק, וילובסקי, שתי משפחות כהן, לב, קופר וקלריך ארזו את הפרי של כל הפרדסים בהדר. "עומד לו צריף עץ בפינת פרדס, ולא הרחק ממנו שורות עצי לימון המשמשות לפרדס מעין גדר חיה, בנוסף לגדר התיל," כך תיאר זאת אפרים הרץ ברשימותיו. "מאחורי הצריף נמצאת בריכת בטון מוארכת לשם השריית חישוקי העץ הסוגרים את תיבות הפרי. ללמדך כי מדובר כאן בבית-אריזה לתפוזים. לאורך הצריף – מרפסת ושולחן ארוך, הבנוי מלוחות עץ עבים וחזקים. זהו שולחן הנגרים, בית היוצר לתיבות האריזה ולסגירתן. רצפת הצריף עשויה מאדמה רגילה. בפינה אחת שלו מונחות מחצלות מגולגלות כמו שטיח. בפינה השנייה – תיבות השדה מסודרות בשלוש, זו על גבי זו, מאה או מאתיים בסך הכול. בפינה שלישית עומדים סולמות הקטיף המכונים לתורם, עת יצטרכו להם כדי להגיע לצמרות העצים ולהוריד משם את הפרי. בסולמות ניכרים היטב שיני הזמן: שלביהם שופשפו מרוב שימוש. והכריות המאורכות הממולאות קש, המשמשות כרגיל את עוטפי הפרי כ'מחיצות' למיון הפרי בשעות האריזה – כל אלה יהיו 'משועבדים' לגברת התפוז. ה'אורז' המושל בכיפה – עיניו צופיות למלאכת המבררות העוטפות; ובהתמלא התיבה שבה מסודרים התפוזים בשכבות ולפי גודל הפרי, 'כריז': 'הרם!' ומרים התיבות אף-רץ להרים התיבה אל שולחן הנגרים במרפסת לשם סגירתה כחוק וכדין, ומרגע זה ואילך היא מוכנה להישלח לנמל."

אחד הזכרונות המלווים את התאומות דבורה ואתי מאז ילדותן – כרוך בעבודתה של אמן תחת עינו הפקוחה של "האורז המושל בכיפה". באותם ימים, הן אומרות היום, אמהות-עובדות לא הורשו להביא את הילדים למקום העבודה. יתר על כן: "אמא היתה אשה חרוצה וזריזה, ועבדה כמבררת ראשית בבית-האריזה. אנחנו היינו ילדות קטנות, ואף-על-פי שהופקדה עלינו מטפלת, התגעגענו אל אמא. בית-האריזה ניצב לא הרחק מהבית, ולפעמים התגנבנו לשם כדי לראות אותה. רצינו לראות אותה ולהחליף אתה מלה, אבל נאלצנו לעמוד בצד, בשקט, מפני שאסור היה לה להרים את הראש ולדבר איתנו בזמן העבודה: המשגיח – ה'אורז' – היה עלול לכעוס עליה. וכך עמדנו אנו, הקטנות, בשקט גמור, לפעמים שעה ויותר, כשאנו מתבוננות באמא העובדת, בלי להפריע לה, חס וחלילה, בתקווה שאולי תוכל להעיק מבט בכיוון שלנו. ידענו שאם נעז לפנות אליה או להפריע – אותנו יסלקו ובה

קבוצת האריזה של הדר ב-1938.
האורזים יצחק לב ועמרמי.
העוטפת מימין אסתר
וילובסקי-תרח, המבררות –
תחיה בורלא-יעקובי, נחמה מזאה
ופרומה לוי. הנגרים דוד פלג –
מימין, ישראל רייף משמאל.
האריזה בבית אריזה מקומי
התקיימה עד אמצע שנות ה-50
ומאז הובילו לבית אריזה מרכזי.
תחילה הובילו בארגזי שדה
ומשנת 1965 הובילו במכלים.

בשנים הראשונות, עד 1935
קטפו בהדר בסלים והוציאו
מהפרדס באלונקות ובעגלות
סוסים וגם בקרוניות.
קטיף בארגזים והובלה בעגלת
חמור היו עד שנת 1965 ואז
הוחלפו במכלים והובלה
בטרקטור.

ינפּו, ולכן נאלצנו להסתפק במבט עין."

ימים אחרים

בבית-האריזה היתה התכונה עונתית: "כל זאת בעונת החורף, עת הקטיפה במלוא קצבו," כתב הרץ. "בפרדס שוקקים חיים של קוטפים וקוטפות, ומובילי הפרי – קולם מתמזג לסימפוניה ערבה לאוזן, ועד למרחק יישמע קולם של העושים במלאכת הקודש של הקטיפה. כך היו לצריף (של בית-האריזה) ימי עדנה וגם ימי שפל. בסתיו עמד בפני רוחות וסערות: ענפי הלימונים שהגיעו עד לצריף נאנקו ודפקו על כתליו ועל גגו, אך הוא עמד בזה שנים רבות כרגיל לדבר.

"כשפרצה מלחמת העולם השנייה נותר הצריף מיותר באין קוטפים ואורזים. הפועלים עקרו רגליהם מהפרדס... היחיד ששמר לו אמונים היה זליג, שהמשיך לבקרו ולטפל בו כתמול שלשום. שוב היתה לצריף תקופת עדנה קצרה כאשר מיכאל ולצר זרע תפוחי אדמה בשדה שבקרבתו, ואת היבול איחסן בתוך הצריף כדי לברר את תפוחי האדמה ולמיינם. אתו עבדו פועלים אחדים, וכאשר צריך ולצר להעסיק פועלים – מלווה הדבר ויכוחים אידאולוגיים; העובר בחוץ, ליד הצריף, יכול היה לחשוב שכאן מתנהלת אסיפת-פועלים, או כי מיכאל ולצר קורא קטעים מיומנו.

"כל זה היה יפה, אולם לא ארך זמן רב. בשאר שנות המלחמה עמד הצריף שומם, וכלי העבודה היו מוטלים בו ככלי אין חפץ בו – תיבות שדה, סולמות ומחצלות. כך נמשכו ימי הבדידות עד גמר המלחמה, ורק אז חזרו ימיו כקדם: שוב מזבלים את הפרדס, ובחדווה נשמעת זמרת הממטרות בלילות ביתר שאת; ובקיץ, בימי החום, באים עובדי הפרדס לפוש בצל המרפסת. שנים אחדות נשמעה עוד שירת הקוטפים, שהתמזגה בקריאות עובדי בית-האריזה, עד שהמודרניזציה השתלטה על האריזה וקם 'בית-האריזה המרכזי'.

"כבמטה קסם השתנו סדרי בראשית, וכל האבזרים של בית-האריזה הישן נותרו מיותרים כמבוששים. שוב לא היה צורך במחצלות, בכריות, או בתיבות השדה – מעתה נעשה שימוש במכלים, שכל אחד מהם הכיל תפוזים שנאספו קודם לכן בעשרים תיבות שדה!

שוב נותר הצריף בשימונו – אפילו בחורף, בעונת הקטיפה. הוא שימש את זליג לאחסנת חבילות חציר שבהן האכיל את פרותיו ואת אתונו. והנה, ביום בהיר אחד בא זליג ליטול מן החציר, וחשכו עיניו: מכל הצריף נותרו רק אודים עשנים... מי זה הצית את הצריף, שידע לספר כה רבות?"

בלשכת העבודה

בני משפחת פלדשר, ממשפחות המייסדים, הגיעו להדר מבסרביה בשנת 1929 ורכשו עשרים וחמישה דונם אדמה כנחלה משפחתית. תחילה באו יוסף פלדשר (לימים רשף) ואחותו אסתר עם בעלה, אריה (ליב) בריא. ב-1930 בנו צריף על הגבעה במרכז המושבה. לידו הקימו מחסן ולול תרנגולות,

וכן משתלה שסיפקה שתילי הדרים לנטיעת הפרדסים. שרה שניידר (פלדשר) הגיעה להדר בעקבות אחיה ואחותה. היא היתה אלמנה צעירה כשבאה ארצה עם בנה, שייקה.

בשנת 1933 מכרו בני המשפחה חלק מהאדמות, עקב מצב כלכלי קשה, ומשפחת בריא אף עזבה את הדר והצטרפה לעין ורד. על חלק מהאדמות שנמכרו נבנו לימים "בתי הסוכנות" ששימשו לקליטת עולים ואחר כך לקליטת ניצולי שואה. על שם בתים אלה נקרא הרחוב בשם "רחוב בתי הסוכנות". הצריף המשפחתי שקיבלו יוסף ואסתר היה מחולק לשניים. בחלק אחד גרה שרה עם בנה שייקה, ובחלק השני – יוסף ומשפחתו.

שרה עבדה בפרדסי הדר שנוהלו על ידי חברת חק"ל, ואחרי זמן מה הוצעה לה המשרה בלשכת העבודה, שאותה עתידה היתה למלא שנים רבות. למען האמת, טוען אפרים הרץ, "שרה לא קפצה על העבודה הזאת כעל מציאה גדולה, ופיקפקה בדבר. אולם בנה, שייקה, שהתבגר כבר והבין את ההבדל בין עבודה בשדה לבין עבודה משרדית תחת קורת גג מוגנת בקיץ מקרני השמש ובחורף מגשם וקור הוא שדרש מאמו, לטובתה, לקבל את העבודה. כך מצאה שרה שניידר את עצמה עובדת במוסד הסתדרותי, עם כל הזכויות. ומעבודתה בלשכת העבודה – רק צעד אחד קדימה, והיא מוצאת את עצמה ביום בהיר אחד עובדת בלשכת המס."

שרה ניהלה את לשכת העבודה בהדר במשך שנים רבות. בשנים הראשונות לאחר שהגיעה להדר היו כל הפועלים מתאספים בצריף של לשכת העבודה מדי ערב – ולא דווקא לשם דרישת עבודה, אלא לשם מפגש: לשמוע מה נשמע בפרדס זה או אחר; והרי כל אחד היה מספר ממראות בפרדס. "היינו מתאספים בערבים בלשכת העבודה," כתב אפרים הרץ, "וכאשר השעה היתה כבר מאוחרת ולשכת העבודה הייתה נסגרת – היינו נכנסים אל צריפם של שרה ויוסף ושותים כוס תה ועוד מפטטים על ענייני דיומא, ורק אז היינו פונים איש איש לשנת הליל לאגור אנרגיה ליום המחרת.

אין ספק כי עבודתה בלשכת המס – היתה בחירה מוצלחת מכל הבחירות. כאן עתידה היתה להיפגש עם כל הציבור שידעה והכירה זה מכבר, וכך המשיכה בלשכת המס עד לגימלאות ובהארכה למספר שנים."

לאחר שנבנה בית הפועלים החדש, ובו גם לשכת העבודה ולשכת המס, חדר מזכירות, אולם הרצאות, חדר ל"מבטחים" ואולם התעמלות – רכשה האגודה היצרנית של הדר את בית הפועלים הישן והמיותר, ומאז שימש כמחסן אספקה.

בית העם ובית הפועלים

לא רק מוסדות כלכליים הוקמו באותן שנים ראשונות. בתחום התרבותי והחברתי אין ספק שבית העם, אשר נבנה ב-1934, היה נקודת-ציון חשובה בהתפתחותה של הדר. מבנה היסטורי זה הוקם ביזמת ועד המושבה, ונבנה מתרומת משפחת ישפה כאשר אברהם ישפה שימש כראש ועד הדר. עד מהרה הפך

פועלי הקטיף בפרדס ישפה
בהנהלת מנחם יוכט.

הסעה לעבודה בגוש
הפרדסים הדרומי.

פועלי הדר וקיבוץ כרית.

בתי הסוכנות שנבנו למגורי
הפועלים ברחוב בתי
הסוכנות, שני הבתים
הדו־קומתיים המרוחקים.

בית העם למקום שבו התרכזו המתיישבים וכמובן – הפועלים שלא היה להם בית משלהם. מקלט הרדיו הראשון בהדר, שנרכש על ידי מועצת הפועלים, הוצב באופן טבעי בבית העם; והפועלים התאספו סביבו מדי ערב כדי לשמוע חדשות ותכניות אחרות, בעיקר שירים ומוסיקה. תכניות תרבות ואמנות מגוונות התקיימו במקום, וכן הרצאות וויכוחים מפלגתיים סוערים על רקע ארצי ומקומי כאחד. בנוסף לאולם הגדול הכיל בית העם גם משרד של כפר הדר. כמו כן היתה שם ספרייה שאלה באו הילדים חובבי הקריאה, וכן התקיימו בו חוגים שונים. לאחר האיחוד עם רמתיים נמסר המבנה למועצה המקומית. במשך שנים מספר הוא שימש כבית-ספר.

האסיפה הכללית, שהיתה אחד האירועים המרכזיים והחשובים בחיי המושבה הקטנה, התקיימה אף היא בבית העם. אל האסיפה הוזמנו גם אורחים ממוסדות ההתיישבות ומוסדות חיצוניים. היא התקיימה פעם בשנה לצורך מסירת דוח שנתי על מאזן האגודה, סקירת פעילותה בשנה שחלפה, ובחירת הנהלה חדשה. היו שנים שהאסיפות היו סוערות במיוחד כי לא היתה תמימות דעים לגבי דרכה של ההנהלה הקודמת. האסיפה הסתיימה בדרך כלל בתכנית אמנותית. השתדלו להזמין את מיטב האמנים בארץ באותה תקופה, והוגש גם כיבוד לחברים.

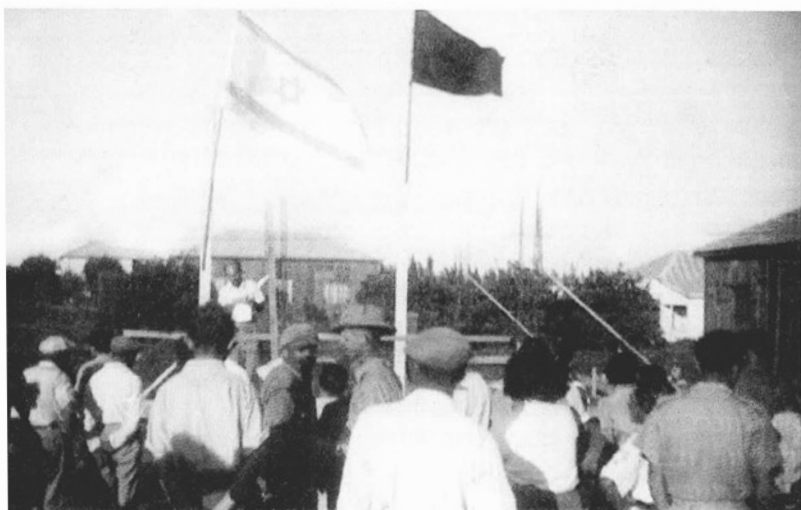
"החיים החברתיים בכפר הדר היו לפי דעתי מיוחדים במינם", כתב אברהם פרידלר, מפועלי המקום, בספר שפירסם, "לעומת מקומות אחרים. מוסדות ההסתדרות כאן הצטיינו בקליטת פועלים חדשים ובהכשרתם לעבוד בטוריה. למטרה זו נקבעו מדריכים מיוחדים. בעונות של חוסר עבודה – 'העונות המתות' בפרדסים, הגשמו את הסיסמא האנושית שספגנו בקירבנו – עזרה הדדית: פועלים קבועים בפרדסים העניקו מספר ימי עבודה לחודש למען חבריהם מחוסרי העבודה. דאגה נוספת לקיום המינימלי של מחוסרי העבודה התבטאה בהקמת מטבח פועלים, ומתן הלוואות קטנות להוצאות אישיות מטעם קרן משען. אבות העלייה השנייה, השלישית ויורשיהם רגילים היו לספר בעל פה ובכתב על מחוסרי העבודה שהיו רגילים להאריך בשינה, וזאת על-מנת לחסוך ארוחות. זמנים כאלה היו גם בהדר. בשטח חיי התרבות: בבית העם היתה ספרייה, והספרינית (בתיה אשרי) מילאה את תפקידה במשך שנים בהתנדבות. בערבים התקיימו פעולות תרבות מגוונות בנושאים שונים. דנו בבעיות שהעסיקו אז את ציבור הפועלים לרבות בעיות פוליטיות בארץ ובעולם. להדר באו להרצות אישים ידועים ביישוב שריתקו את ציבור הפועלים. קיימו שירה בציבור בהדרכת מנצחים מעולים. הוזמנו זמרים ובדרנים בעלי רמה מתאימה לרוח הזמן והימים; מדי פעם ערכו עיתון חי סטירי אקטואלי ששיקף את המציאות בקרב הציבור. העיתון נערך על-ידי כוחות אינטלקטואליים שהתבלטו במקום. אנשים שלא הסתפקו במזון הרוחני שהעניקו להם במקום הלכו לאחר העבודה ובלילה ברגל לכפר סבא ולרעננה השכנות להצגות

המעטות בתיאטרון ולהרצאות שנערכו שם, לכינוסים פוליטיים אזוריים. בימי סגריר וגשם ובערבים הארוכים של ימות החורף בילינו בצוותא (בבית העם) ליד מקלט הרדיו היחיד הציבורי שהיה במושבה עד שעות מאוחרות בלילה, ולפעמים עד אשמורת שנייה; כי ידענו גם אלה המכונים פועלים קבועים שלמחרת לא נוכל לצאת לעבודה בגלל הגשם. ציבור הפועלים שנקלט במקום היה בעל רמה תרבותית אינטלקטואלית והיה ער למתרחש בארץ ובעולם. התנהלו ויכוחים פוליטיים ערים ולעיתים גם סוערים ורציניים."

"בבית העם היה גם מיקום ה'פעמון' נזכר יריב אורן. 'בעצם, זה לא היה פעמון – אלא עיגול ברזל שהיו מכים בו במוט ברזל. ה'צלצול' הושמע פעמים מספר ביום בהתאם לשעה: בשש היו מכים להשכמה; בשבע ניתן האות לתחילת העבודה; בשתים-עשרה היו מצלצלים לציין את הפסקת הצהריים, ובארבע ניתן האות להפסקת העבודה. את הצלצולים האלה שמעו היטב בכל רחבי הכפר. הממונה על ה'פעמון' היה מרדכי רסיס, או מישהו מטעמו." ועוד זוכר יריב, "כי כאשר קרה אירוע מיוחד כלשהו – זו היתה הצורה שבה הודיעו לתושבים לבוא ולהתכנס: היו מכים ב'פעמון'. כך, למשל, כשפרצו ה'מאורעות' בתרצ"ו (1936) הזעיק ה'פעמון' את כל התושבים לבית העם. שם נמסר להם כי שליח מטעמו של השייח' של אברקישק בא להזהיר את התושבים בהדר. חולקו תפקידי שמירה, ונושאי הנשק קיבלו תדרוך."

בשנות ה-40 הוחלף ה'פעמון' בצופר שקולו נשמע בכל האזור. הצופר היה בשימוש עד מלחמת השחרור. מבנה בית העם משמש כיום כבית האמנויות המפואר של הוד השרון. עם הזמן נבנה צריף ששימש כבית הפועלים. מועצת הפועלים העתיקה אליו את עיקר פעילותה, והיה זה מקום מפגש לחברים. בערבים שקק המקום חיים. אחת מהפעולות הברוכות של מועצת הפועלים בהדר בשנים הבאות היתה החלפת הצריף בבית הפועלים. התכנון הופקד בידי האדריכל מסטצקין שלאחיו קריתי היה פרדס במקום. הנחת אבן הפינה התקיימה ביוני 1939 ומסיבת סיום הבנייה – באוקטובר של אותה שנה. בבית היו שני חדרי משרדים בחזית. הם שימשו כמשרדי מועצת הפועלים ולשכת העבודה. היה גם אולם ראוי לשמו לאסיפות ולפעולות תרבותיות, ומאחור היו שני חדרים נוספים. במשך תקופה מסוימת שימשו החדרים הללו כבית-ספר לכיתות א-ב של ילדי הדר.

הבניין הוקם בעזרת המרכז החקלאי ובתרומות ימי עבודה של פועלי המקום. עם השלמת הבניין הורגש השינוי העצום לטובה – לעומת הצריפון העלוב ששירת את הציבור קודם לכן. בית העם המשיך למלא את תפקידו – בין היתר כמקום לקיומם של חוגים – ובמשך שנתיים שימש גם כמקום לתפילה בשבתות וחגים. ב-1936 התחילו לבנות על אחד המגרשים הציבוריים את הבניין שישמש כבית-כנסת. הצרכנייה ובית הפועלים, שבמשרדיו שכנה לשכת העבודה, היו במרכז המושבה הקטנה. באופן טבעי נקרא המקום בפי כל

אבן הפינה לבית הפועלים ב־1939
במרכז הדר (בהמשך הפך למחסן
התערוכות). הדגל האדום התנוסס
לצד הדגל הכחול לבן.

בית הפועלים הבנוי.

קבוצת בוני בית הפועלים.

פועלי הבנין מהדר. משמאל
ברורמן, משה מזאה, צ'רבוניץ,
איסר בורלא, פימשיין וברזין.

שמדרו בצורת החיים של יהודי הגולה, ועברו לחיי עבודה בחקלאות. שכן, כאשר הוגשם החלום, הורגש הצורך בחיים המסורתיים – בעיקר כדי לחזק את הילדים, בני הדור הצעיר. הדבר ניכר בחגים, כשבית הכנסת מלא במתפללים.

יחיאל אורבך: חוג ללימודי תלמוד

בין המתפללים הקבועים בבית הכנסת בימי חג ומועד היה יחיאל אורבך (אורן). בנעוריו בפולין, היה מחובשי ספסל בית המדרש והוסמך לרבנות. לארץ הגיע בשנת 1920 "כשבטנו מלאה בש"ס ופוסקים" כפי שנהוג להתבטא.

"אבי הגיע ארצה דרך לבנון למחניים שבצפון וזאת לא לפני שעבר הכשרה יסודית בגרמניה בגידול בקר" מספר בנו יריב אורן. אחת מתחנותיו הראשונות בארץ היתה מקוה ישראל שם התקבל לעבודה ברפת. הוא גילה חריצות, מיומנות וידע רב, בעקבות זאת נתמנה לממונה על הרפת במקוה והדריך תלמידים רבים בגידול בקר, בחליבה ובטיפול בפרות, והרי אז טרם ידעו על מכוונות חליבה ורק בזריזות ידיים, בעמל רב ובגישה נכונה ועדינה לפרה, צלחה מלאכתו של הרפתן.

"בהיוודע לו שבלב השרון נרכש שטח אדמה על ידי יהושע חנקין למען חברת הכשרת היישוב, וכי קיימת תכנית להקים יישוב שיתבסס על ענף הפרדסנות – לא החמיץ אבי את ההזדמנות ורכש גם הוא חלקת אדמה; מחיר הדונם באזור זה היה באותם הימים כעשר לירות מצריות. "לאחר רכישת הקרקע התחילו הורי לערוך תכניות להעברתנו לאזור השרון. הגורל זימן להם את משקו של שמואל זוכוביצקי (זקיף) ממגדיאל – לימים מייסדו ומנהלו של בנק 'חקלאות ובניין' – שהקים רפת מסודרת ומודרנית במושגי אותם הימים, והיה לו צורך באדם בעל ניסיון בעבודת הרפת. עבודתו כמנהל הרפת במקוה ישראל (וכמדריך נערים צעירים בענף זה) היתה ההמלצה הטובה ביותר לקבלת המשרה. כך מצאו עצמם אבא ואמא בעליית הגג של הרפת, שרצפת העץ שלה היתה דו תכליתית: רצפה לדירת ההורים – וגג לרפת. בעליית גג זו גרו הורי וילדם הקטן מתתיהו, אחי הבכור בן השלוש, שכבר ידע לצוות על הפר המגושם, 'גיבור'. כשפקד עליו הילד הקטן 'על המקום' – חזר הפר הענקי למכלאתו שבפינת הרפת הנסגרת בפשפש חזק. כעבור שנים, כשרדף אחרי כדור משחק שהתגלגל אל הכביש ליד בית הספר בכפר מל"ל, פגעה מכונית עוברת במתתיהו; הייתי אז צעיר מכדי להבין עד כמה השפיע אסון זה על הורי ואיזה משבר נורא עבר עליהם.

"באותה עת גרנו כבר בכפר-הדר בביתנו הקטן והצנוע. שנים עמד הבית בלי טיח חיצוני, מפני שידם של הורי לא השיגה זאת. אבא נאלץ לצאת לעבוד במשק שיפר כמנהל הרפת וגם בעבודות הפרדס על-מנת להגדיל במקצת את הכנסתו. בראשית שנות ה-40 נפתח ביה"ס החקלאי ע"ש מוסנזון במגדיאל שקלט בני נוער פליטי שואה שנשלחו ע"י עלית הנוער ועסק בחינוכם ויחיאל אורבך נקרא לנהל את הרפת במוסד זה ולהורות לנערים גידול בקר. בסוף שנות ה-50 בגדה

בשם "המרכז". (כיום: כיכר-הדר, בהצטלבות הרחובות דגניה-התכלת-הסוכנות). הפועלים היו באים ללשכה לקבל עבודה ולקנות בצרכנייה; הנשים היו הולכות לצרכנייה לקניותיהן, והבעלים היו מגיעים להזמין תערובת. גם הילדים היו מגיעים למרכז, ששימש להם כמגרש משחקים. היה זה שטח אדמה ריק וחשוף, אך הם אהבו להתכנס בו ולשחק במחבואים, בתופסת, בג'ולות וגם בכדורגל.

חלקם של ברזובסקי, קוסטינוביץ

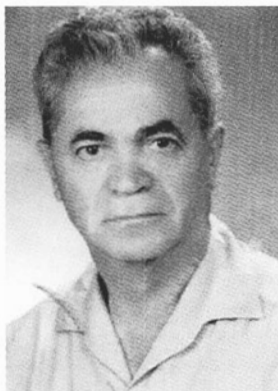
ולב בבנין בית הכנסת

בין המתיישבים הראשונים היה יוסף ברזובסקי, מאנשי כפר חיטין שהמשיכו והמחסור במים הביאו אותם להדר. משקו של ברזובסקי כלל רפת ולול, וכחלק מפרנסתו היה נוסע פעם אחת בשבוע לתל-אביב בעגלה עם זוג פרדות כדי להביא משם אספקה לבהמות ולעופות של יתר המתיישבים בהדר. יוסף ברזובסקי היה אדם פשוט, בעל נשמה יהודית. לפי הכרתו לא יכול להיות יישוב שאין בו בית-כנסת קבוע – ולא ייתכן שהתפילה תתקיים בבית העם, שבו ציבור המתפללים אינו בעל הבית הבלעדי. הוא החל להתרים את אנשי הדר, שנענו לו ברצון: איש-איש מהם תרם יום עבודה. ועד הכפר הקציב מגרש ציבורי, וגם תרומה חד פעמית של שלושים וחמש לירות מצריות. אלימלך קוסטינוביץ, אף הוא מהמתיישבים הראשונים בהדר, התמחה בעבודת בניין – ולכן הקים את השלד; הכסף שנאסף לא הספיק לבנות יותר מזה, מה גם שיוסף ברזובסקי השקיע בבנייה מכספו הפרטי, ככל יכולתו.

משה לב רצה גם הוא לעזור, אף-על-פי שלא היה אז מתושבי הדר: אלא שבתו (מרים), שנישאה לאפרים (כהן) ובנו יצחק גרו במקום. הרב הרצוג, הרב הראשי לארץ-ישראל, היה חברו הטוב של משה לב; שניהם למדו באותה ישיבה בוולוז'ין, ושם הוסמכו לרבנות; הרב הרצוג הוזמן לאנגליה, לקבל את כהונת הרב הראשי ליהודי אירלנד, ואילו משה לב נשאר בפולין והיה בין המתיישבים של הקיסר ניקולאי ה-1 במושבה "פלשתיה איזקה" (פלשתיה של יצחק). "הרב משה לב נסע לירושלים והתקבל בשמחה בביתו של הרב הרצוג", כותב אפרים כהן. "הוא סיפר לרב על בית-הכנסת בהדר, והרב הרצוג בכבודו ובעצמו פנה למוסדות והשיג סכום כסף שהספיק להשלמת הבנייה."

עם שובו להדר, בישר משה לב לתושבים על הצלחתו. ואולם הוא לא הסתפק בכך: הוא קנה את העץ שהיה דרוש למשקופים של החלונות המעוגלים, פנה לגר מומחה והזמין אצלו את העבודה. בביתו בבני ברק היתה לו מרפסת מזוגגת בזכוכית צבעונית מתאימה; הוא תרם גם אותה לבית-הכנסת. החלונות העניקו צורה מכובדת לבניין בית-הכנסת. מאוחר יותר הצטרפו חנה ומשה לב לילדיהם ובאו אף הם לגור בהדר. בית-הכנסת בהדר הוא המוסד הציבורי היחיד שנשאר ביישוב מאז הקמתו ועד היום. אמנם אף הוא פושט צורה ולובש צורה. המתפללים בו בשנים האחרונות נמנים עם בני הדור

שנאלצו להרחיק לכת כדי לראות רופא. בהמשך היה רופא-תושב, ד"ר שני. אחרי קום המדינה זכו התושבים לרופאים נוספים, ד"ר בורנשטיין, ד"ר חיימוביץ ואחרים. זכויות היטב האחרות יעל זיו ובלהה פרויס. אחת לחודש, כאשר ברוך פריבר היה מגיע לגבות את המסים, היו מסדירים את התשלומים לקופת-החולים ולהסתדרות על מרפסת הצריף של אחד התושבים. רק בשנת 1949 הוקמה מרפאה גדולה של קופת-החולים על המגרש הציבורי ליד בית-הכנסת, שנתרם לקופת-החולים במחיר סמלי על-ידי כפר הדר.

המזכיר הראשון, מרדכי רסים

גם היישוב הקטן ביותר חייב להיות מנוהל באופן מסודר. בהדר היתה כבר "אגודה שיתופית", והיה גם "ועד", אך עם השנים הורגש צורך ממשי באדם שיעסוק בניהול החשבונות ביישוב. העסקת אדם במשרה מלאה לא באה בחשבון באותם ימים ראשונים, ולכן חיפשו מישהו שיעשה את העבודה בחצי יום – ובחציו השני יעבוד כפועל בפרדס. למרבה הפלא נמצא אדם כזה, ושמו מרדכי רסים, חלוץ העלייה השלישית.

"באחד מימי האביב המוקדמים, בצאתנו לעבודה, ראינו גבר כבן שלושים צועד וטוריה על כתפו, לבוש מכנסיים קצרים והדרת רגליו הלבנות מסגירה את העובדה שעודנו 'ירוק', וידיו אף לא ידעו טעמן של שלפוחיות המים שלאחר יום עבודה ראשון בפרדס" – כך הצטיירה לאפרים הרץ הופעתו של מרדכי רסים בהדר. "דומה היה כי כתפו נוטה לצד ימין, כאילו הטוריה מכבידה ומטה את האיש לצד. האיש היה נעים שיחה, ידע להתלוצץ, היו לו עיניים שהבריכו משמחה, כנראה על ההזדמנות להיות שותף בעבודת הפרדס ובעבודת כפיים גם יחד. הסתבר עד מהרה שאותו אדם נעים הליכות וצנוע הוא האיש העתידי להיות מזכיר כפר הדר בעתיד; בינתיים הסכים לעבוד חצי יום בפרדס וחצי יום בהנהלת חשבונות, ולהותיר את העתיד לוט בערפל."

במשך הזמן, עם גידולה של הדר, גבר הצורך בהעסקת אדם במשרה מלאה, ומרדכי רסים הפך ל"מזכיר הדר" הראשון. מי שמקבל עליו היום להיות מזכיר באחד המושבים לא יוכל

בו בריאותו וכשלא יכול היה להמשיך בעבודה גופנית הקדיש חלק מעתותיו ללימוד פרק ואירגן חוג ללומדי תלמוד מבלי שהיה דתי, אלא כגירסה דינקותא לו ולאחרים.

שידוטי בריאות

מרפאה עדיין לא היתה בהדר. הרופא הקרוב ביותר היה במגדיאל הסמוכה. ומה עושים במקרה חירום – למשל, כאשר אשה כורעת ללדת? גם על הלידה הראשונה סיפר אפרים הרץ, וכדרכו – בגילוי לב גמור. "כפי שזה קורה בסיפורים: בחורף ובלייל חושך וגשם אחזו צירי לידה באשת אחד מפועלי המשק, והיה הכרח להזעיק רופא. התנדבתי למשימה זו. רכבתי על גבי אחד החמורים של המשק לכיוון מגדיאל. אולם בגלל הגשם והאפלה השתבשו עלי רוחות השמיים, ולא יכולתי למצוא לא דרך ולא שביל. אולם זאת ידעתי, שהתלמים שנחרשו במחרשת הענק היו בכיוון ממזרח למערב. ירדתי מן החמור וגיששתי את רגבי הבוק, וכך מצאתי את הכיוון הנכון והגעתי למגדיאל, אל ד"ר חולודנקו. סיפרתי לו במה העניין, וללא שהיות הרכבתי אותו על החמור והבאתי אותו להדר. באותו לילה נשמע קול בכי תינוקת שיצאה לאויר העולם: הילדה הראשונה שנולדה בהדר בת למשפחת פרוסט!"

הלידה הראשונה עברה בשלום, אבל טיפול רפואי עדיין אי אפשר היה לקבל במקום. בימים הראשונים של הדר, לפני שקופת-החולים הכללית (של ההסתדרות) החלה להתארגן באזור, בכל הקשור לקבלת טיפול רפואי, היו המושבות בשרון קשורות להסתדרות המדיצינית "הדסה". היא חלשה על כפר סבא, על הרצליה, על רעננה ועל מגדיאל. בשעת הצורך היתה "הדסה" שולחת רופאים ומספקת תרופות.

כפר מל"ל היה היישוב הראשון שהגיע להסכם עם קופת-החולים הכללית בדבר הגשת עזרה רפואית לחברים ומשפחותיהם, וזאת תמורת תשלום חודשי קבוע של חמישה גרושים. ברוך פריבר היה הממונה מטעם קופת-החולים ההסתדרותית על הקמת רשת סניפיה באזור. ה"מרפאה" הראשונה – שכללה רופא, חובשת ומחסן תרופות – נפתחה בכפר סבא, מקום מגוריו של פריבר. בכפר-הדר לא כל המתיישבים היו חברי ההסתדרות הכללית, והתעורר הצורך לדאוג לטיפול רפואי גם במי שלא היו "מאורגנים". אפרים כהן, ממייסדי הדר, הגיע להסכם עם ברוך פריבר, יו"ר הוועד, בדבר תשלום סכום מרוכז בעבור כל תושבי המקום, לשם הבטחת טיפול רפואי.

בתחילת שנות ה-30 קמה בכביש לגני-עם מרפאה שהיתה משותפת להדר, לרמתיים, לירקונה ולגני-עם. הרופא היה ד"ר גבריאל קנולר, והאחות – גיסיה פרידקין מירקונה. בסוף שנות ה-30 נפתחה סוף-סוף מרפאה בהדר עצמה – בחדר שכור בביתו של ניסן אשרי, ואחר-כך בביתו של צבי בורלא. גם כאן שימש ד"ר קנולר כרופא ובימים שבא – הועמדו לרשותו חמור ועגלה לביקורי בית. בשאר הימים נאלצו התושבים להסתפק ברבקה ווהלמן, שעבדה במרפאה כחובשת, או

"ואולם המזכיר שלנו, מרדכי רסיס, לא השלים עם המצב שבו היה מאזן המים, והוסיף להגות רעיונות שיהוו מענה למשאלות לב הפרדסנים. ההכנסה מן המים שגבו מן החברים ומניות החברים שימשו לצרכים השוטפים, ואף הותירו רווח שהצטבר לחיסכון נאה לכל צורך צפוי ובלתי צפוי. זה היה הבסיס לחפירת הבאר השלישית, הפעם במקום גבוה (ליד גני צבי), וגילוי המים בה אימת את הפתגם הידוע: ייגעת ומצאת – תאמין. התגלה מעיין שתפוקתו שלוש מאות וחמישים מ"ק, ובכוח המשאבה זורמים מימי לבריכה הגדולה. המזכיר רסיס לא הסתפק בחיפוש מקורות מים; הוא עצמו היה מניע את באר המים, ילד טיפוחיו, והולך לרשום את מצב מוני המים בסוף כל חודש."

לאחר שנים מספר קדחו בקרבתה באר נוספת, גם היא שופעת מים.

"עם השנים הקים מרדכי רסיס צריך על המגרש שרכש לו בהדר, והביא אליו את בנו מנישואיו הראשונים, אמיתי, שהיה בגיל בית-ספר. אמו של אמיתי, אשתו הראשונה של רסיס, נפטרה; והילד גדל עם אביו. רק אחרי שאמיתי התבגר והצטרף לקיבוץ חולתה שבצפון, החליט רסיס לעשות לביתו ונשא אשה שנייה, פרידה, שהיתה נעימת הליכות ועדינת נפש. בין היתר היתה מעורבת בפעולות ציבוריות."

מרדכי רסיס שימש מזכיר הכפר, מפעל המים ואגודת הפרי עד שפרש לגימלאות בשנת 1965.

להפיק תועלת רבה מרשימותיו של אפרים הרץ, מפני שהתפקידים שהוטלו אז על מרדכי רסיס היו ייחודיים לזמנו: "היתה זאת עבודה אחראית שעיקרה – דאגה לאספקת המים לכפר. ברם, מקורות המים היו באותו זמן דלים, ומצבם הדאיג מאוד: באר אחת בלבד (ליד רחוב העמק) הונעה על-ידי דיזל; והיות שהנטיעות התרחבו ללא הרף – באר זו לא סיפקה את מלוא התצרוכת. הכרח בליגונה היה זה אפוא להשקות לפי התור; והיו מקומות שלחץ המים הגיע רק בלילות.

"מכל מקום ברור היה, מתוך שיקולים לטווח ארוך, כי יש לגשת לחפירת באר שנייה. לאחר התייעצות במומחים לענייני מים נפל הפור על מקום טופוגרפי נמוך, במרחק כמה מאות מטרים מהבאר הראשונה כאן אפשר היה להפעיל משאבה בעזרת חשמל – כי השפעת ההתפתחות במקום ובסביבה היה גורם מסייע להפעלת לחץ על חברת החשמל, ואכן תשובתה היתה חיובית. ואולם לאחר שאיבת ניסיון התברר שגם כאן לא האירה ההצלחה פנים: כמות המים שהפיקה הבאר השנייה (בפינת רחובות התכלת והפרדס) היתה דלה, ובנוסף לכך נשאב גם חול עם המים. אבל למרות אי ההצלחה בחפירת הבאר – היה במימיה כדי להקל על המצב ולו במקצת.

רסיס מטפל בחורשה שניטעה ברח' האורנים יחד עם בנו אמיתי ב־1933. רסיס גם השקה את השדרות בהדר.

בניית המשרד ב־1931.

בנין המשרד ללא התוספות ב־1932.

מושב הדד בנין המשרד.

העברת ספר התורה הראשון להדר

מיום פצרת ספר המלכה הראשון אשר
י"ח מנחם תרצ"ב 29.9.1931

[illegible]

חלוצי העבודה העלה למסורת ספר העליון הזה חלוצי
המלחמה, אורי, רצן מנחה ויכרח לו היגאל, ושלם בן
עליה וברק איתן מנצח את מלחמת העולם השנייה.
ובתוכם לא היגאל והעליון המנצח את זה ואתה את
המלחמה. פי עז חיוס הוא למחזיקים בה!

የጊዜ ስያሜ ለ/አ/ ጦራት

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840.

[illegible]

קבר י"ח תשרי תרצ"ב 29.9.1931

אניניו אלוש הכר וליטאיו הדיכוי תחילת ארון קודש בפניו ספר דתורה
שם ה"ז שער אלוש הכר, אמן בקרוב עבדו זיקרון
שלאה בהם שמה איתן חן על
אלה בקרובם של אלוש הכר אהב ושלם זכרון. -

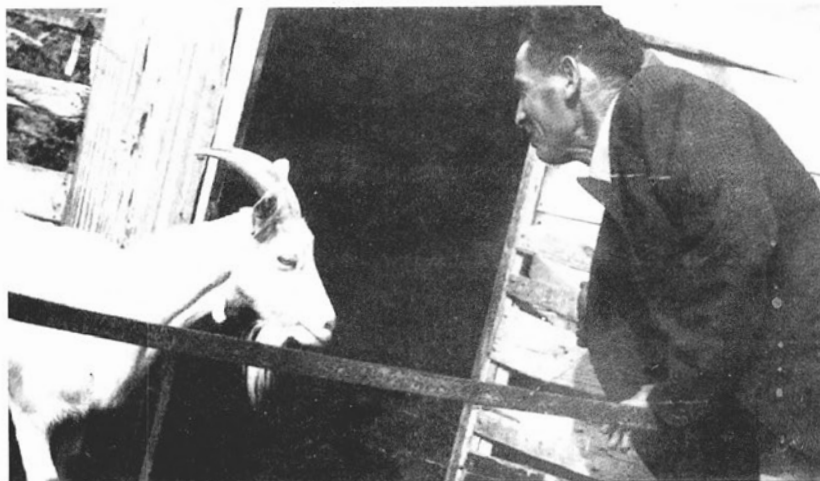
במחנה וילא אקטמ
א. אקטמ. ח. אקטמ. יג.

משפחת אריה ופנינה אבטיחי.
הבת חוה והתאומים עמיחי
ומנחם מבקרים בפרדס. מנחם
הי"ד נפל במלחמת השחרור.
על שמו נקרא רח' המנחם, שם
היה פרדס אבטיחי.

נוף הדר בשנות ה-50
מצולם מהצרכניה כלפי
צפון מזרח. הכביש הוא
רחוב דגניה והברושים
רחוב העבודה. הבתים –
ברחוב אנשי בראשית.

אברהם וישיניבצקי
והעז הלבנה
שמילאה תפקיד
של פרה במשק.

ניסן, גנסיה
ועמנואל אקסלרוד
במשק.

זליג זמודז'ק ונכדו מטפלים
בעגלה.